

Imre László: A közhasznú igazságok fajtáiról és fokozatairól
(Az esszéista Németh László és a tudomány)

Minden bizonnyal sokfelől és sokféleképpen lehet megindokolni azt: miért ünnepli meg a Tudományos Akadémia is Németh László századik születésnapját. Érveket gyűjteni emellett, s bizonyos aggályokat, óvásokat cáfolni meg aligha az én tisztem. De lehetetlen éppen ebben az épületben nem emlékeztetni arra, ami az alapító ifjú grófhhoz (minden külső hasonlóság nélkül is) oly szorosan kapcsolja Németh László életművét.

Ma (paradox módon) nem ritkán több megértést, beleélő készséget tanúsítunk a napóleoni háborúk utáni, elmaradott Magyarország állapotán kesergő nemzedék, mint azok iránt, akik (mint Németh László) az 1920-as években, Trianon sokkja után próbáltak kiutat találni. Holott Magyarország egyformán súlyos helyzetében kívánt a szellemi erők organizátora lenni 1825-ben egy huszártiszt, 1925-ben egy fiatal orvos. A nemzet felemelését a betegnek, hanyatlónak, életképtelennek vélt közösségben mindketten egy szellemi-erkölcsi elittől várták, amiből "erényszövetség" lesz Széchenyi esetében (Wesselényivel, Esterházy Mihállyal), s amiből a "minőség forradalma" válik, vagy válhatott volna az 1930-40-es években.

Hogy Széchenyi kezdeményezéséből miképpen nő fel két-három évtized alatt az új Magyarország, általános iskolai tankönyvek is szemléletesen be tudják mutatni, akár az Akadémia, a lóverseny, a gőzhajózás, a Lánchíd ábráival. De hogy mivé fejlődhetett volna a másik elit-mozgalom, ha nem szól közbe a II. világháború, sosem fog kiderülni. Éppenséggel számba vehetők lennének egyébként az életképes kezdeményezések: a tehetségmentő iskolák, a népfőiskolai mozgalom, a kormányzati körök növekvő hajlandósága reformokra, az egyetemi ifjúság támogatása, amelyek együtt akár egy finn típusú felvirágzás lehetőségét hordozták magukban.

A kiinduló érzület hasonlósága akkor mutatkozik meg igazán, ha Széchenyi ambivalens magyarságélményét idézzük fel: "Majd vonz ez a durva nép - amelyet alapjában szeretek - hogy tanítsam, emeljem, emberré neveljem, majd rá sem bírok nézni, s eltaszít magától. Tudatlansága meghat, és szívesen segítenék rajt, vérrel és velővel, sorsát megosztani és elviselni. Gyakran elborzaszt és föllázít igaztalan vaksága, gögje és beképzeltsége." Nem ok nélkül való, hogy Németh László monográfiájában idézi e passzust, hiszen feladatvállalás, azonosulás és szigorú önkritika az, ami az ő meg-megújuló vállalkozásainak is hajtómotorja.

Hogy a magyar akadémia mindenkori törekvései hogyan és milyen mértékben estek és esnek egybe Széchenyi és Németh László nemzetmentő, szellemi felemelést sürgető törekvéseivel, konkrét elemzés tárgya lehetne. De azt vitatni bajos volna, hogy eme nemzetpedagógiai szándékok legfőbb szövetségese éppen a magyar tudomány kell, hogy legyen. A közös gyökerekre utal, hogy Németh László a múlt értékeinek (nyelvnek, irodalomnak, művészetnek, tudománynak) őrzésére, tanulmányozására is múlt századi példákra hivatkozva hív fel: "Nagy értékeinket megóvni, a változásokban kitartani, a történet alkalmait a magyar nép javára kihasználni: ez megint Kemény Zsigmond-i öntudatot kívánna."

A magyar tudományos közéletnek eme apropón túl is éppen elég oka van a Németh László írói és gondolkodói életművével való szembenézésre. Eddig ugyanis szinte kötelezően tévedéseiről, ellentmondásairól is kellett beszélni. Ebben nem az volt a vizolyogtató, hogy kritikai viszonyt írt elő, hiszen maga az író is sok-sok tézisének minősítette utólag elhibázottnak. Hanem az, hogy egy kételytelen történelem- és világmagyarázat illetett könnyűnek, netán bűnösnek találni. Minthogy azóta sok magamagát a teljes és cáfolhatatlan igazság birtokosának nyilvánító pozíció bizonyult tarthatatlannak, sok minden gondolható és gondolandó újra szabadon és elfogultságmentesen. Viszont e nyereség a veszteség esélyeit is magával hozza: könnyen lehet, hogy manapság veszít vonzerejéből az a szerző (legalábbis újabb generációk szemében), akit nem a hivatalosság

korlátoltságával szemben lehet olvasni. (Számunkra, a 60-as, 70-es években eszmélkedők számára - valljuk meg - ez tette Németh Lászlót oly nélkülözhetetlenné.)

Nemcsak arról van szó azonban, hogy nem létezik immár a hatalomvédelmi igazságszolgáltatás privilégiuma, hanem arról is, hogy a XX. század végére az ún. humántudományokat is elérte (a hermeneutika térhódításának köszönhetően) az a fordulat, amely a tudománynak a felvilágosodástól örökölt mechanikus igazság- és egzaktság-fogalmától megszabadulva a tényeket és gondolatokat konkrét számunkra valóságában mérlegeli. Nyilvánvaló ennek alapján, hogy bár továbbra sem tiltható meg, hogy Németh Lászlónak ezt vagy azt a gondolatát igaznak vagy nem igaznak minősítsük, emellett egyre inkább hódítania kell annak a megítélésnek, amely nem objektívnek vélt igazságtartalmakkal operál, hanem arra kíváncsi, hogy Németh László (vagy bárki más) egy adott korban milyen kérdésre adott válasz gyanánt alkotott véleményt.

Ez az ismeretelméleti kiindulás magától Németh Lászlótól sem volt idegen. Egy értekezőnk vagy két évtizede rámutatott már erre, idézve Németh László 32-es Proust tanulmányát, amely szerint nincs "örökké élő mű, a művek meghalnak és feltámadnak." Ezzel pedig – folytatta Szegedy-Maszák Mihály – "megelőzte későbbi évtizedek szövegértelmező gyakorlatát. Nem immanens értékeket keresett a szövegekben, csakis hatásuk alapján becsülte őket." Ennek jegyében nagymértékben súlyukat veszítik azok a kifogások is, amelyek bölcséleti iskolázatlanságát vetik szemére. Nem számolnak ugyanis azzal a ténnyel, hogy időről-időre jogos és indokolt ellenszenv támad a steril teoretikus gondolkodásmóddal szemben, s ez elvileg érdemel éppen annyi megértést részünkről, mint a teoretikus gondolkodás. Többen észrevették: a századforduló-századelő világában nem egyedülálló Németh a tekintetben, hogy fenntartásai vannak az elméleti gondolkodással szemben. Nietzsche-től Bergsonon át Ortegáig többen mozdultak el ezidőtájt a metaforikus kifejezésmód irányában.

Amikor tehát kora kérdéseire keresett választ Németh László, nem tévedett, de nem is volt igaza, ha Kazinczyról oly negatív portrét rajzolt, hanem az adott szituációt (Babitscsal való ellentétét) interpretálva jutott el ama irodalmi fejlődésképlethez, mely (lehetett adatszerűen téves, vagy elfogult) bekapcsolta az akkori jelen perspektíváját a múlt értelmezésébe, s ezáltal kimozdított a pozitivistá irodalomtörténetírás merev pozíciójából. Megjegyzendő: Gyulai Pálra, a leginkább tárgyilagos magyar kritikusra hivatkozva védi meg bizonyos szubjektivitás létjogát: "Az ő gyűlölködése Jókai iránt egy személyes sérelemmel kezdődik. De téved, aki azt hiszi, hogy személyes sérelemben közveszélyeket nem lehet felismerni."

Éppen ebből következőleg tételezhető fel, hogy talán Németh László maga sem gondolta (a megírásakor sem) valaminő tartós és tudományosan kontrolált igazságnak a *Kisebbségben* beállításait. Utóbb lehetett, s kellett is korrigálni ezt (ő maga szinte ellenkezőjére változtatta például Arany-képét), de ami utólag ferdítésnek mondható, az annak idején az igazság, illetve igazságok felismeréséhez segített hozzá. A tudomány álláspontja tehát akkor sem cáfolódott meg, viszont Németh László Berzsenyi-koncepciója óta egyszerűen megkerülhetetlen az a többlet, amit szubjektív, esszéista leleménye adott. Vigyáznunk kell tehát a fogalmazásnál: nem egy megcáfolt tévedés maradt fenn a köztudatban immár több mint fél évszázada, hanem egy olyan felismerés, amelynek intuíciója nélkül sok minden élettelen, s ennél fogva másféleképpen téves maradt volna. Az esszé tehát nem cáfolata, még csak nem is riválisa a tudománynak, hanem inspirálója. És ez sok mindenre áll, szinte mindenre, amit Németh László mondott a régi irodalomtól egészen a verstanig.

Tudomány és esszéírás munkamegosztásával maga is tisztában volt, hiszen a *Szekfü Gyulában* ezt írta: "Szaktudomány és esszé között van egy perdöntő különbség: a szakmunka azért van, amiről szól, anyagát akarja rendezni, s megvilágítani, az esszé célja túl van anyagán, mindig valami általános érdekű és érvényű elvet akar győzelemre vinni, amelynek a téma csak csatateret. Nem a felhasznált ismeretkincs, hanem a tárgy cél vagy ürügy volta von tehát határt közöttük." Ami annyit jelent, hogy van ugyan specifikusan új és elévülhetetlen is abban, amit például Berzsenyiről mond, de a magyar irodalmi élet anomáliáira nézve bír általános érdekléssel.

Jól tudom, hogy Németh László ún. tévedéseit olyan utóbb bekövetkező események hozták rossz hírbe, amelyeknek szellemét és gyakorlatát mindig elítélte, s amelyeket előre nem is láthatott. Ha ezt nem tudnánk, megütköznénk azon a hevessegen, mellyel életműve sok évtized múltán is viták kereszttüzebe kerül. Ez azért is meglepő, mert más nagyságaink egyoldalú nézeteivel tartósan sikerül együtt élnünk hevesebb elutasító gesztusok nélkül. Petőfi eszméi például kivételes erővel hozták mozgásba a kortársak és az utókor fantáziáját, jótékony hatást fejtettek ki minden rendű és rangú konzervativizmus és tekintélytisztelő szolgálalkúság ellenében, a hazafiúi hűség és bátorság nemes példáiává lettek, holott zsúfolva vannak téves általánosításokkal, azzal az osztályharcos korlátoltsággal, ami sem Magyarország, sem a világ történelmében nem valami jóemlékű teóriák vulgarizálására adtak alkalmat. (De Széchenyi-fóbiáját, s fanatikus királygyűlöletét sem igazolt az idő.) Mégis elsősorban szemnyitó, mozgósító hatására ügyelünk, mert sok érték és teljesítmény maradt volna megvalósulatlan az ő inspiráló példája nélkül. Egy kicsit hasonló a helyzet Németh Lászlóval is, aki (attól fogva, hogy Szekfü Gyula olyan "független, józan és megvesztegethetetlen érzésű magyarok" mellé sorolta, mint Bethlen István, Ravasz László, Horváth János és Babits Mihály) immár 60-70 éve jelent olyan szellemi izgalmú ihletést, morális és intellektuális indítást, mely nélkül szinte elképzelhetetlen a tegnapi és a mai szellemi elit. S ez még azokra az írásaira is érvényes, amelyeket utóbb maga is átértékelt. Hiszen például a *Kisebbségben* tévedései csak úgy értelmezhetők helyesen – mutat rá Grezsa Ferenc – ha azt vesszük számításba, hogy "a hígmagyarsággal szembefordított mélymagyarság nem irodalomtörténetünk summázata akar lenni, hanem program: nem a múltba mutat vissza, hanem a jövőre irányul."

Ugyancsak furcsa lenne, ha folyton ún. tévedéseivel (azok cáfolatával vagy mentegetésével) foglalkoznánk, mintha nézeteinek túlnyomó többségére nem éppen a kiegyensúlyozottság, az ügyre tekintő tárgyilagosság, józanság volna jellemző. Sűrűn idézzük (de nem lehet elégszer), amit a *Hitel* címmel folyóiratot indító kolozsvári fiataloknak üzent: "A kiművelt emberfő: pallérozott elme, a kiművelt emberfőben nagy gondolatok és nagy érzések nevelték meg a nagy felfogást és a nagy érzékenységet. Az erdélyi fiataloknak, amikor a *Hitelt* címül választották, elsősorban erre a kiművelt emberfőre kell gondolniuk... Nem azzal használnak népüknek, hogy népboldogító terveket gyártanak, hanem ha az emberfőt kiművelik. A nemzetmentő sürgés-forgás kiművelt emberfő nélkül semmit sem ér, és sok kiművelt emberfő sürgés-forgás nélkül is megmenti a nemzetet."

Igaz, ezt a tudás- és tudománytiszteletet időnként felváltja nála a kulturpesszimizmus, de nagyjaink közül még így is kevesen tudtak úgy hinni az iskolában, a tanításban, az ember szellemi-erkölcsi felemelhetőségében, mint ő. Sok tekintetben értékbizonytalan korunk - legalábbis ebben - az ő értékbizonyosságából indulhatna ki. Mert etikai, tudományos, intellektuális előrejutás nehezen nélkülözhet ilyen nagyhatású szövetségést.

Elhangzott a Tudományos Akadémia emlékülésén 2001. május 8-án.